

Offerkällor och trefaldighetskällor

af

Ant. Flentzberg.

I Selebo härad.

Vid Svenska Fornminnesföreningens möte i Vadstena år 1901 framställde doktor Bernhard Salin en uppmaning att i hembygderna litet hvarstades skriftligen uppteckna hvad traditionen ännu bevarade angående s. k. »offer- och trefaldighetskällor». Och sannerligen vill man icke nöja sig endast med en anteckning om, hvilka källor såsom sådana varit ansedda, utan också anteckna de föreställningar och plägseder, som med källorna varit förbundna, så är i detta hänseende den elfte timmen nu slagen; ty det nya, »upplysta» släkte, som nu fostras, synes, ledsamt nog, hafva lika litet intresse för historia och sägner som, lyckligt nog, liten läggning för skrock. Fornvännen har således ingen tid att förlora, om han från glömskan vill bevara hvad traditionen kan gömma från längesedan svunna tider.

Det var detta, som föranledde mig att i min hembygd plocka tillhopa spillrorna af en vidt utbredd och djupt rotad källkult. För att gifva mitt lilla arbete något större värde och ur det samlade materialet möjligen kunna draga några slutsatser, beslöt jag att låta undersökningen först omfatta ett fixt område, och då det härad, som låg mig närmast till hands, *Selebo härad*.

Selebo härad i Gripsholms fögderi af Södermanlands län omfattar socknarna Öfver- och Ytter-Selö (båda tillsammans bildande den stora och bördiga Selaön, en af Mälarens största öar), Aspö, Tore-sund, Kärnbo med Taxinge annex och Öfver-Enhörna med Ytter-

Enhörna annex, hvarförutom häradet geografiskt sedt omsluter Mariefreds stads vidsträckt område, i forna tider utgörande en del af Kärnbo socken samt således från arkeologisk synpunkt tillhörande Selebo härad.

Vid en blick på kartan finna vi genast, att dessa socknar utgöra och i forna tider ännu mera utgjort ett sjöterritorium, ty väster om Kärnbo och Toresund har ögonskenligt förr gått en vattenled från det innersta af Gripsholmsviken, förbi Stora Sundby, genom vassjön Bondkroken, följande Räckstaån, sankmarkerna vid Ärja, den lågländta delen af Åkersslätten och den ännu sank dalgången fram till Gärsingeholmsviken söder om Strängnäs. — Detta bekräftas ock af följande. På den högsta punkten i denna dalgång, där de dalen omgifvande höjderna närma sig hvarandra och det framdragna järnvägsspåret nu ligger endast omkring 9 meter öfver havets yta, löper öfver dalgången den gamla landsvägen mellan Mariefred och Strängnäs, och platsen heter — *Grundbro*, ehuru ingen *bro* där finnes, och man ej kan tala om en *grund* plats, hvarest icke finnes vatten. Men bådadera hafva visserligen en gång funnits: där har varit sundets grundaste ställe, hvaröfver man byggde en bro — äfven Toresund och Kärnbo hafva utgjort en eller flera af Mälarens många öar. Härigenom förklaras ock den omständigheten, att fordom Ärja socken (nu en del af Åkers socken och Åkers härad) samt delar af Åkers socken och Strängnäs' landsförsamling tillhört Selebo tingslag; dessa sockendelar ligga nu just öster om det lågland, som enligt min mening utgjort förut nämnda sund. Om enhörnasocknarna icke bildat någon ö, utgöra de emellertid ännu en halfö, som till öfver tre fjärdedelar af sin omkrets utgöres af sjöstrand.

Vid meddelandet af de spridda drag, som jag lyckats samla speciellt angående källor, hvilka angifvas såsom offer- eller trefaldighetskällor, vill jag begynna i periferien för att slutligen komma till den trakt, jag anser hafva varit centrum för kulturen i Selebo härad.

Öfver-Enhörna socken äger icke, så vidt jag lyckats utfråga befolkningen, någon offerkälla. Men så var icke heller vägen så särdeles lång till annexförsamlingen *Ytter-Enhörna*, som kan uppvisa åtminstone tvenne dylika källor.

På fastlandet finna vi den s. k. *Mars källa*, belägen i närheten af Gillberga gård, närmare bestämdt söder ut från denna, men nedanför norra sluttningen af en skogbevuxen höjd. Källan, som äfven kallas *Gillberga källa*, flyter åt norr. Hon synes dock åtminstone i senare tid icke hafva haft någon synnerlig dragningskraft på befolkningen. Men med anledning af den iakttagelse, som man trott sig göra, att i närheten af de s. k. offer- eller trefaldighetskällorna ofta ett tingsställe varit beläget, så må äfven här den anteckningen göras, att invid Mars källa ligger en kulle med åtskilliga i krets ordnade större stenar, hvilka sannolikt bildat en domarring.

Större anseende har åtminstone på senare tiden en annan källa i dessa socknar haft, en å Elgön¹ belägen. — Vid Gripsholmsvikens sydöstra hörn, där Sundsörsviken skjuter in mellan Ytter-Enhörna och Turinge socken, ligger nämnda ö. Den skogklädda ön uppbär en rätt hög, från västra sidan bäst tillgänglig plåtå, hvars södra del är odlad och helt enkelt kallas Ängen. I sydvästra hörnet af densamma invid en liten kulle rinner upp en källa med välsmakande, friskt vatten, *Skogsängskällan* eller helt enkelt *Ängskällan* kallad. Källan rinner åt norr. Hon är icke nu, men har varit en »trefaldighetskälla», d. v. s. en källa som trefaldighetsaftonen besökts af ortens befolkning, hvilken där ville »dricka hälsa» för det året. Så sent som på 1860-talet anlände då från Enhörna, Turinge och det närliggande Taxinge båtar i mängd. — Mynt hafva hittats i källan, otvifvelaktigt nedlagda såsom offer. Min sagesman är här fru Anna Gustafsson från Väster Ekeby i Kärnbo, förr bosatt å ön.

Vid Näsby, *Taxinge* sockens enda herresäte, flyter en å ut i Mälaren. Om vi följa den uppåt en bit förbi kyrkan, råka vi öster om ån en förtjusande vacker, med stora ekar bevuxen kulle, sådan som jag gärna skulle vilja drömma mig en »offerlund». Vid dess västra fot springer en kraftig källa fram under en större sten. Framspringandet under stenen går rätt åt norr, men böjer den sedan af åt väster och tömmer sitt flöde i ån. Vattnet är järnhaltigt.

Trefaldighetsaftonen besökes källan ännu. Att hon åtminstone såsom hälsokälla ägt ett visst anseende i forna tider, därom vittnar

¹ Namnet *skrifves* Elgön; men de gamla säga allmänt *Algö*.

inskriften på en å platsen rest minnessten. Under en inhuggen kunglig krona måler den följande:

| Åhr 1564 | under thet att änu | hertig Johan af Fineland |
sedermehra konung Iiaen III | hölls af sin broder | konung Erick
XIV | uti fängsligit förvahr | uppå Grypsholms slott | begagnade
Johans gemåhl | prinsessan Catharina Jagell. | thenna hälsokälla |
som thereafter | blef benämld | Drottningekällan. |

I Taxinge finnes ingen känd domarring.

Inom nuvarande *Kärnbo* socken finnes ingen källa af omhandlade slag, men det forna Kärnbo saknade icke sin trefaldighetskälla, och det en ganska lifligt besökt sådan, den å nuvarande staden Mariefreds s. k. Norra Skog belägna *Målartorps källa*, förr kallad *Norrtorps källa*. Om man från staden följer den åt norr gående landsvägen upp för den s. k. Slottsbrinken, kommer man snart till lägenheten Målartorp på vägens högra sida omkring 2 km. från Mariefred. Källan är sedan omkring år 1880 utdikad, men har legat strax nedanför den branta, skogbevuxna Masängsbackens norra sluttning samt haft sitt lopp åt norr. Nu springer den fram i ett dike.

Den var starkt järnhaltig samt hade namn både som trefaldighetskälla och kraftig hälsokälla. Före dess ödeläggande var den öfverbyggd med ett brunnshus, uppfördt af stolpresning och bräder under tak af tegel. Huset, som flyttades till annan plats, lägenheten Fridshäll strax väster om Slottsbrinkens krön, finnes ännu i behåll såsom bod, men företer föga af intresse. Det håller i längd 7,6 meter, i bredd 3,7 m. Fordom lär det hafva ägt tre fönster, försedda äfven med luckor, ett å hvardera gafveln, det tredje å långsidan midt emot ingången. Den med plank infodrade källan befann sig i det sydvästra hörnet. Enligt uppgift af gamla sockenbor hängde i brunnshuset 3 å 4 taflor, som berättade om, huru namngifna personer återfått sin hälsa vid denna källa — i all sin enkelhet alltså ett slags votivtaflor. Mera anspråkslös, ehuru affattad i svassande ordalag, är den hyllning, som en skribent med blyertspenna tecknat å en af brunnshusets väggar: »Om Sommaren år 1799 . fri . från . bekymmer . muntrad . af naturen . och . ett . gladt . sinne . drack . jag . denna . brunn . i . fyra . veckor.» En annan skrifver en tack-

sam erinring sålunda: »Jag sökte hälsan, jag fann den och for nöjd till mitt hem.» Intressantare är hvad som berättas, att i brunns-
huset förvarades käppar och kryckor, som de helbregdagjorda lämnat kvar till minne och tacksamhetsgärd. Om ej annat bidrogo dessa till att öfva en hypnotisk verkan på inbillningssjuka personer, som besökte källan. Sådana har det nog varit godt om i alla tider, icke endast i vår.

Under den period af brunnsdrickningsraseri, som räckte ännu på 1850- och 1860-talet, var det gifvet, att en gammal järn- och hälso-källa sådan som Mälartorps skulle vara lifligt anlitad; men sin stora dag hade hon trefaldighetsaftonen, då ännu under de senaste åren af hennes tillvaro platsen kring källan företedde ett folklif såsom vid en marknad. Gående och åkande kommo från långa håll. Matsäckarna öppnades i backsluttningarna, kaffe kokades på flerfaldiga stäl-
len i det fria och utminuterades, men hvad ingen försummade var att dricka hälsa ur källan, och gumman, som öste och vårdade henne, hade fullt arbete med att den aftonen hämta upp vatten åt dem alla. För ungdomen, som vid denna tid drack hälsa på trefaldighetsaftonen, betydde nog dansen på aftonen uti det löfklädda brunns-
huset eller på planen därutanför mera än själfva drickandet, hvilket dock var »bra» att iakttaga och icke underläts. Men där funnos också många, som icke voro så där ljumma, utan varmt troende, och hvilka man därför fick se sittande vid rännen, ingnidande fötter och ben med lera samt tvående sig. Somliga nöjde sig icke ens med detta, utan hämtade upp af vattnet i ämbar till skogen på Masängsbacken, där de togo sig en tvagning öfver hela kroppen, under det att goda vänner voro till reds att med lakan skydda dem mot obehöriga blickar. — Detta visar emellertid, att tron på källans undergörande kraft på trefaldighetsaftonen var ganska starkt rotad ännu så sent som för några tiotal år sedan.

Ingen domarring är känd i närheten af Mälartorp.

Hvarje socken synes om möjligt velat hafva sin trefaldighets-källa. *Toresund* har haft flera. Den ena är *Löfnäs källa*, belägen några minuters väg nordväst om Löfnäs ångbåtsbrygga under Härsta gods. Källan, som är starkt järnhaltig, flyter fram vid foten af en höjd

och i rak ostlig riktning. Dess läge är för öfrigt invid en odlad, lågt belägen äng, ett *fåtal* fot öfver Mälarens vattenstånd.

Denna omständighet gör, att jag icke kan låta iakttagelserna angående denna källas belägenhet och lopp väga på långt när lika mycket som samma omständigheter vid andra källor; ty äfven om, såsom en enhörnabo berättade för mig, å trefaldighetsaftonen »hela båtlasten» af människor kommo dit från det närbelägna Enhörna, så *fanns icke* denna källa vid tiden för källkultens verkliga lifsperiod, så framt denna är en hednisk kultform, eller låg källan åtminstone under Mälarens vattenhöjd; och vid en senare tidpunkt, då man kanske mera tänkte på den *järnhaltiga hälsokällan*, hvaraf man enligt läkares ordination skulle dricka så och så många glas på fastande mage, än på *trefaldighetskällan*, hade man till god del förlorat känsla för hvad som borde vara en nödvändig egenskap för en af sistnämnda klass. Så kunde man t. ex. komma att såsom trefaldighetskälla begagna en, som flöt åt öster, ehuru det eljest — att döma af fakta och efter folks utsago och såsom skall ytterligare framgå af en omständighet från en af Selaöns källor — måste varit ett »*conditio sine qua non*» för en trefaldighetskälla, att hon rinner åt norr.

Vid Löfnäs kläddes källan på trefaldighetsaftonen, och plägade man dansa efter drickningen.

Den andra trefaldighetskällan i Toresund, är den s. k. *Oxhagskällan* i Stor-Enby Oxhage. Hennes vatten är järnhaltigt och hennes lopp i det närmaste nordligt. Förr har hon klädds med blommor och löf, hvarvid särskildt *löfruskor* hafva placerats *i eller vid ränniln*. Angående i källan nedlagda offer har jag icke kunnat erhålla någon upplysning.

Ännu en källa under Stor-Enby har åtminstone något begagnats. Hon är belägen å *Ulleberga* vid foten af en backe, där hon springer fram uti en remna i urberget. Hennes lopp är nu icke fullt nordligt, ehuru det sannolikt varit så, men blifvit rubbadt genom jordlagrets tydliga undanschaktande. Denna källa har ingen järnsmak. — Några minuters väg från denna ligger Sundby gästgifvaregård, fordom en af tingsplatserna i Selebo härad.

Från *Aspö* plägade folket trefaldighetsaftonen i stora skaror fara öfver till Svingarns ryktbara källa i Uppland; men de, som icke kunde detta, nöjde sig med trefaldighetskällorna där hemma. Dessa voro två. Den ena, *Svinhagskällan*, belägen i en skog nära Lagnö. Hon rinner norrut och är mycket järnhaltig. Man måste dricka ur henne före solnedgången. Omkring 1850-talet gjorde ungdomen detta såsom ett nöje; men »tron» var redan då i stort sedt borta.

På min fråga, om någon domarring fanns i närheten af källan, svarades, att man ej med visshet kände någon sådan å *Aspö*. Men mellan den bekanta Gislestenen och kyrkan, omkring $\frac{1}{8}$ mil från *Svinhagskällan*, låg en plats benämnd *Staffnäs*, utgörande udden af en ås, till hvars fot vattnet förr nått upp. Tillförene har den varit bevuxen med väldiga ekar. En hel del stora stenar finnas där, hvilka min sagesman ansåg ganska sannolikt fordom hafva varit ordnade till en domarring. *Staffnäs* har med visshet varit en straffplats; sägnen förtäljer ännu därom, och man menar, att där spökar på hvarje-handa sätt.

I samband med berättelsen om denna källa nämndes, att det i allmänhet icke ansågs vara bra att gå dit om kvällarna, emedan man då kunde råka illa ut för *Svinhagsråna*, som uppehöllo sig där-omkring. Särskildt hade man att frukta *Svinhagspojken*, en gast som sprang omkring och räck i grindar och skrek åt de vägfärande. Han skulle varit son till en piga, som mördat sitt barn och förmodligen gjort det just på det stället. — Antagligen är denna sägen om en gast, som håller till vid källan, endast något sekundärt och tillfälligtvis satt i samband med källan, emedan jag icke på annat ställe hört någon dylik berättelse. — För den händelse att på andra håll dylika föreställningar förbindas med trefaldighetskällor, kan det möjligtvis vara något att beakta, och har jag därför här infört anteckningen.

Den andra källan på *Aspö* är den numera igenlagda *Bädarkällan* med hårdt, järnhaltigt vatten vid *Bädarns Norräng*. Den har ock flutit åt norr.

Min sagesman för *Aspö* är friherre Herman Wrangel å *Säby*. Eljest har författaren i de flesta fall gjort iakttagelser och anteckningar på stället.

Slutligen komma vi till *Selaön*, som äger icke mindre än fyra trefaldighetskällor, två i hvardera socknen.

I *Öfver-Selö* märka vi *Ekeby* eller *Ekebyviks källa* vid ångbåtsstationen med samma namn vid sydligaste spetsen af den på öns norra sida inskjutande viken. Källan, som äger järnhaltigt vatten och rinner åt nordväst, anses såsom hälsokälla och trefaldighetskälla; men gäller om densamma i ännu högre grad hvad som sagts om Löfnäs källa. Hon ligger nämligen nästan i jämnhöjd med Mälarens vattenyta.

Vid torpet *Kölarn* (uttalas så af folket, men står *Kölan* å Generalstabens karta) under *Nursa* i *Öfver-Selö* ligger den järnhaltiga, åt norr rinnande *Kölarkällan*, som besökes heliga trefaldighetsaftonen.

Vid södra sidan af vägen mellan *Ytter-Selö* kyrka och *Mälsåker* ligger en liten bit öster om prästgården *Viggeby* en densamma tillhörande stuga samt i skogen bakom stugan, omkring 15 meter från landsvägen, midt i oländig, stenig och bärgig mark *Viggeby källa*. Hon springer fram ur en med jord höljd klippa och flyter åt norr. Smaken är ren. Någon domarring lär icke finnas på närmare håll än i *Tuna* mellangårds hage, omkring 1 km. aflägsen.

Trefaldighetsaftonen sopar man vägen samt krattar, sopar och gör fint omkring själfva källan, hvartill hör att man sätter *löfruskor* uti en- och tallbuskarna däromkring. Till firningen vid denna liksom de flesta källor hör åtminstone numera, att spelmannen in- finner sig, hvarefter följa lekar och dans i närheten af källan eller å en loge. — Många sjuka och svaga vänta ännu på trefaldighetsaftonen för att få hälsa och krafter, och tycka de verkligen, att de genom drickandet blifva bättre.

Vid flera tillfällen har jag frågat allmogen, huru det kommer till, att den eller den källan är så där hälsobringande, och har jag alltid fått till svar, att den är en hälsokälla, *emedan* den rinner åt norr. Detta är en för de allra flesta medveten omständighet med dylika källor.

En särdeles intressant omständighet är, att den vid *St Olofs* bro i närheten af socknens åt *St Olof* helgade kyrka belägna källan, som rinner åt söder, icke är någon trefaldighetskälla, men väl den

nyssnämnda, längre bort från kyrkan, i oländig mark belägna. Detta är ingen tillfällighet. Förklaringen är denna: *en trefaldighetskälla måste rinna åt norr*. Det var en annan makt, som här var starkare än själfva St Olof, ehuru vi förstå, att prästen vid St Olofkyrkan nog gjorde hvad han kunde för att få sina församlingsbor bort från den hedniska styggelsen; ty att han måste anse den såsom sådan kunna vi lära oss om ej af annat så af aktstyckena, som röra vidskepelsen vid Svingarns källa.

På andra sidan om socknens kyrka, ehuru icke så besvärande nära som vid Viggeby, utan på gränsen inemot Öfver-Selö, ligger socknens, ja, väl hela Selebo härads, märkligaste källa, *Fröjdeborgs källa*. Hon är belägen strax öster om en gammal färdväg, den öfver väldiga backar från Stallarholmen norrut dragande Åsavägen, och närmare bestämdt nordost om den s. k. Pummerbacken (Pommerbacken) med sin Pummerkvarn å Mervalla mark. På andra sidan om landsvägen ligger backstugan Johannislund, där en gumma bor, som i många år vårdat källan.

Källan springer fram ur jorden nedanför en höjd, och folket sade, att hon rann »mot norr». Nu kallar folket henne Fröjdeborgs källa (äfven Fröjdenborgs, Fröjdenbergs eller Fröjdebergs).

Ännu kunna 200 à 300 personer trefaldighetsaftonen samlas för att dricka ur henne, ehuru en hel del, och väl de flesta numera, såsom en sade mig, »dricker för snea skor», d. v. s. för ro skull, utan att mera tro på källans hälsobringande inflytande på kroppen än dess helande verkan på de gamla stöflarna. Seden att dricka för hälsan på denna afton sitter dock ännu i. Men hvad som nu är mera viktigt äro dansen och glädjen i det fria den kvällen; den är en ungdomens dag.

I midten af 1800-talet var det annorlunda. Både äldre och yngre infunno sig då. Och man har sagt mig, att man drack och tvådde sig, men därjämte tog hem något vatten för att däri tvätta sig eller för att gifva åt sådana, som ej kunnat komma. Fordom kläddes också källan på det viset, att granris lades omkring henne och *löfruskor sattes i ränniln*. Drickningen och tvagningen borde ske i »sol-

gången» d. v. s. solnedgången. Några uppgifter om offer i källan har jag ej kunnat erhålla.

Jag begagnade nyss det uttrycket om källan: »och folket sade, att hon rann *mot norr*». Men i själfva verket gör hon det icke, utan rinner mot öster, ehuru folket säger: »hon rinner åt norr». Saken är nog den, att folkets instinktiva uppfattning säger det, att en äkta trefaldighetskälla *måste* rinna åt norr, och därför har man icke kunnat tänka sig annat, än att norr här måste ligga åt det håll, dit källan rinner. Men med all sannolikhet har hon en gång haft sitt lopp mot nämnda väderstreck: hon har sannolikt förr sprungit fram ur jorden litet längre ned på sluttningen, där nu ränniln bryter af mot norr. Men för att under alla väderleksförhållanden erhålla ett från leran rent vatten har man för visso försökt att ett litet stycke ofvan den ursprungliga källöppningen taga upp en ny strax nedanför berget. Man lyckades, och så fick källan ett olika lopp mot tillförene.

Nu nämnda källa ligger midt ibland en mängd fasta forn-lämningar, och det märkliga är, att namnet *Fröjdeborg* förbindes med flera ibland dem. Så hafva vi främst att bemärka *Fröjdeborgs hage*, hvilket namn tillägges i första rummet den nu med barrträd bevuxna, mellan landsvägen och källan belägna backen, å hvars plåtå ungdomen nu tråder dansen på trefaldighetsaftonen. — Men *Fröjdeborgs hage* sträcker sig längre norr ut, ehuru den genom en nu särskildt afstängd odling skurits i två hälfter. Inom den norra af dessa och synliga från landsvägen ligga till höger först *Fröjdeborgs kyrka* och litet längre fram *Fröjdeborgs kulle*. Den förstnämnda är ett röse af i det hela taget rund form med 12 å 13 m. diameter. En närmare undersökning skulle kunna konstatera, om ytterlinjen verkligen är rund eller kanske snarare en polygon, i så fall ett minnesmärke af ovanlig art. Röset, som *icke* har någon *kullerform*, utgöres af ungefär lika stora stenar af omkring dubbel mansbörda. Bemärkas må, att detta är det enda uppenbara röset i denna hage. Öfriga grafvar, så vidt nu detta också är en graf, förete formen af jordkullar, eller möjligen med jord täckta rösen. — Några få barrträd hafva vuxit upp bland stenarna.

Fröjdeborgs kulle är en ovanligt pryddlig, nästan cirkelrund grafhög af omkring 56 m. diameter. Högen är nu klädd af vackra, jämnt växande barrträd och omgifven af en betesslätt, på hvilken här och där höja sig mindre grafkullar, en drott omgifven af sina hirdmän. Jordfyllningen består af sand och mylla. I kullens midt finnes en rund grop. (Johanneslundsgumman berättade, att den före 1848 blifvit undersökt af några »lärda män».)

I vår omskrifna hage finnes också en runsten, som enligt somligt folks tro skall vara »lagd öfver fröken Fröjdeborg». Källgumman hade hört, att den skulle vara rest öfver en »storseglare».

Jag har anført alla dessa drag för att visa, hvilket dominerande inflytande namnet Fröjdeborg äger på denna plats.

Den vackraste fornlämningen är emellertid den omkring tusen steg från källan belägna »Åsa domarring». Att bemärka är, huru som detta fornminne af folket allmänt kallas så, änskönt det icke är en domarring i vanlig mening utan en s. k. *skeppssättning*. Men namnet gömmer måhända det faktum, att tingsförhandlingarna verkligen förts på den platsen.

Åt motsatts håll från källan ligger Brunnsbergs hage, hvilken enligt sägen varit en straffplats.

Svingarns källa.

I den nuvarande traditionen angående offer- och trefaldighetskällorna samt i samband därmed stående plägseder finnes för visso en hel del tillsatser från nyare tid. För ett klarare bedömande af hithörande omständigheter skulle naturligtvis vara af stor betydelse, om man uti kyrkoarkiv eller andra gamla handlingar kunde framleta äldre skildringar af ögonvittnen. Om denna uppsats kunde bidra till att i vidsträcktare mån fästa uppmärksamheten vid dylika anteckningar, vore mycket därmed vunnet.

Angående källorna i Selebo härad har jag icke haft några sådana aktstycken att framlägga. Däremot finnas åtskilliga dylika beträffande en annan icke så långt därifrån belägen, ehuru i ett annat landskap, nämligen *Svingarns källa* i närheten af norra Mälar-

stranden, närmare bestämdt i Svingarns socken, Åsunda härad och Uppsala län. Alldenstund denna icke blott är en af vårt lands mest ryktbara offerkällor, utan flitigt besökts äfven af befolkningen i Selebo härad samt genom sin dominerande plats bland afhandlade källor i

Fig. 1. Svingarns källa.
Ur Suecia antiqua et hodierna.

denna bygd öfvat inflytande på föreställningar och plägseder vid dessa, är det så mycket lämpligare att till belysning af ämnet framdraga dokument, som röra just den källan.

Det lämpar sig då att begynna med följande citat ur »Rannsakningar om antiqviteterna 1667—1684»,¹ del 1: »Lijtet ifrån Svingarns kyrckia på södra sijdan, är belägen een kiälla, som dhe gamble hafwa kallat den helige korskiällan, hwarest många krankachtige Menniskior, af Watnetz drickande och twående, berättas, i forna

¹ Handskrift i Kungl. Biblioteket.

tijdher, fått sin hälsa igen, derföre och dhenne kiälla icke allenast i Sverige, uthan och på andre Uthrijkes Orther, säges wara mycket renomerat och i kyrkian een stoor i hålig Offerstock, efter Wäthsäk Maner giordh, med Läck på och 4ra Låås före, runt omkring medh stoort Järnbeslagh skodd, som förr säges lägat widh kiällan, hwar uthi dhe helbregdade blefne Personer hafwa sitt tack-offer gifwit, och en koppar skopa om 1 stoopmått stoor, medh Rune bookstäfwer opp omkring skrefwen, berättas fordom warit medh Järnkeedh fästet widh kiällan och folcket medh dhen waten der drucket, hwilcken skopa nu är på Huusby gårdh».¹

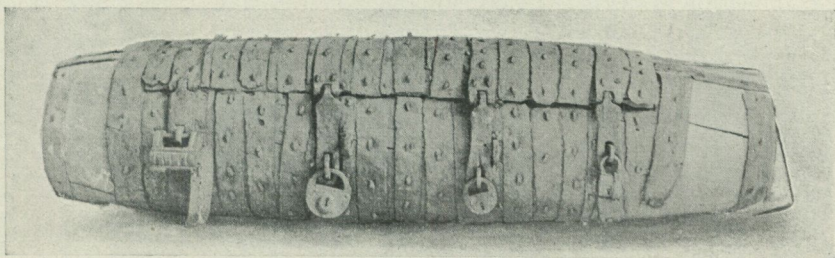

Fig. 2. Offerstock

från Svingarns kyrka. Statens Historiska Museum.

Om den här omtalade kopparskopan med runinskrift vandrat all världens väg, ganska sannolikt förstörd af ifrare mot vantron, emedan hon ju bar trollrunor, så finnes dock ännu offerstocken i förvar, och därtill mycket sorgfälligt — i Statens Historiska Museum, se fig. 2. Den ägde ingenting som påminte hvarken om katolicism eller heden- dom; till brännvirke kunde den väl duga, men de kolossala järnbältena, fästade med lika bastanta spikar, gjorde arbetet med dess sönderklyfning allt för drygt — därför fick den åldriga pjäsen vara i be- håll. Och om den blef bortforsiad från källan, där man velat undan- skaffa allt, som stått i samband med den vidskepliga källkulten, så fick den gamla stocken i stället tak öfver hufvudet i själfva kyrkan, där den sannolikt fick göra liknande tjänst som tillföre, låt vara att den blef mycket fattigare på sin nya plats; ty kollekterna i kyrkan flöto nog icke med så rikligt flöde som offren vid källan.

¹ Bär numera namnet Ingeborg.

Hvad som synes tala för en sådan användning är, att de två ursprungliga öppningarna för offrens mottagande med respektive 18 och 20 cm. längd, sålunda lämpade äfven för ganska försvarliga »plåtar», förstängts genom nya järnbands samt på inre sidan en plåtremsas anbringande, på det att man icke med »långa», smala fingrar eller andra olofliga hjälpmedel skulle upphämta af skatterna. På samma gång har man dock gjort en liten inskärning i ena bandet för att kunna släppa ned »håfslantarna».

Kistan kallas i det anförda dokumentet »offerstock» och gör skäl för namnet, emedan hon helt enkelt är en på undre sidan planhuggen, mot ändarna något afsmalnande men sedan tvärskuren *stock* af ek, 2,40 m. lång, hvilken sedan gjorts »i hålig» samt försetts med ett bastant lock af ek. Fyra af banden, som äro gröfre smidda än de öfriga, utgöra tillika gångjärn. — Kistan stänges af fyra lås, under det att en kyrkokista sedan gammalt bör hafva tre, hvartill pastor och de två kyrkovärdarna hafva hvar sin nyckel. Har månne den fjärde nyckeln här omhänderhafts af den, som vaktade källan och genom att öppna sitt lås och slå upp ett öfverslag (på samma gång gångjärn) gjorde det möjligt att nedlägga offergåfvorna? Eller också gifves en annan förklaring angående den omsorgsfulla stängningen af denna ofta välförsedda kista. En med ett lås bunden järnstång har antagligen löpt igenom de fyra i samma plan sittande märllorna, hvilket antagande stödes däraf, att märllan längst åt höger i olikhet med de öfriga har en cirkelrund, trång öppning, som ej tillåter stångens »hinder» att dragas därigenom. För de två andra låsen finnas märllor i ett lägre plan, ehuru öfverslagen till dem nu äro borta.

Uppgifterna i »Rannsakningarna» kompletteras emellertid och få klarare belysning genom ett aktstycke af något äldre datum, ett Uppsala domkapitels protokoll af den 20 september 1643. Archiepiscopus själf, Laurentius Paulinus Gothus, var vid sammanträdet närvarande, då »Dn Haraldus Præpositus j Tillinge¹ inkallades, och blef tilltaladt:

¹ Moderförsamling till Svingarn.

— — För thett grofwa afguderij som bedrijs om natten emot H. Trefaldighetz söndagh wijd Swijngarns källa, uthi hans församling. R^{diss} Dn. Archps sade sigh till förrenne hafwa hört ther om, men nu nyligen intet, uthan man hafwer meent thett nu wara fördempadt och förhindradt. Men så förnimmer man j detta åhret att ther hafwa waridt myckit fleere, än till förenne, somblighe hafwa kledt af sigh och kastadt sigh j kellan och tumladt sigh, somblighe hafwa gångit up j skoghen, bärandes watn j embar och byttor etc. och twagit sigh, somblighe hafwa kastadt j källan ringar, somblighe enekors, somblighe penningar etc. Hwilket, emedan thett ingalunda står till att lijda, hafwer Welb. Herrens Präst på Haga gård waridt tijtt, och predikadt heftigt för them, och] underwijste them huru grufweligen dhe försogho sigh ther uthinnan att the så uppenbarligen tientie diefwulen etc. Men Pastor loci hafwer derom ingen åhogha, uthan tijgher stilla, och låther så blifwa. Intet hade sade han något der om in visitatione, intet heller ligger han ännu der om, så seer man hurudana trohet hos honom finnes. Wore han någon rettsinnigh siälesörjare, så skulle han sökja Assistentz hos högga öfwerheten, och sina förmän, wisseligen lätthe öfwerheten igenom sine tienare och befaldningzmän sådant förwägra.

Dn. Haraldus svarade och sade: Om än H. K. M^{tt} gofwo tijo brief der om på lijfzstraff tillgörande, kan thett ändoch intet blifwa afskaffadt och förtagit. H. Exc^{ta} Rijkz Cancellarius war der sielf och sågh henne, medh många andre nobilibus, och bekende wara omöyeligit thet emot så många menniskjor afskaffa. Eljest och war saligh hos Gudh Dct Kenicius fordom Archiepiscopus sampt Reverend Dct Lenæus ther och sågho henne, och altså hade jagh intet annadt kunna tenkja, än thett skulle wara allom witterligit, derföre hafwer jagh intet taladt der om. Söndagen Trinit. war jagh ther och predikade, och förmante them afstå ther medh.

Item sade Dn. Haraldus sigh hafwa en book, som heeter Nomina beatorum defunctorum, hwaruthinnan the som för halfftannadt tusende år sedan hafwa ther waridt ifrån Anglien etc. etc. och af theras Collation, är kyrckjan bygd.

Dn. Haraldus anklagas jämväl för tre andra förseelser.

Fortsättningen af protokollet innehåller, att ärkebiskopen icke ville hysa något agg till Dom. Haraldus, hvilken icke i någon måtto skulle blifva »Degraderadt»; ty blef han denna gång »Condoradt»[?], dock med den Condition, att han »härefter gör sitt ämbete med större allvar, än hertill skedt är, hvarom annat spörjes, kan han intet undra, att man något gör till saken, och sätter en annan Præpositum.»

Boken, Nomina beatorum defunctorum, skulle han sända till konsistorium och skrifva till höga öfverheten om assistens att afguderiet kunde blifva »aboleradt».

»Afguderiet vid Svingarn» och dylika tilldragelser på annat håll föranledde utfärdandet i november samma år af ett kungl. bref till samtliga domkapitel i riket, uttryckande H. M:ts misshag öfver, att de, »som sådant bruka eller eljest med trulldom och signeri omgås, icke blifva som sig billigt borde antastade af dem som vederbör och för rätta fördas». — Kungabrevet är själfklart en följd af Axel Oxenstjernas besök i Svingarn.

De medel, kyrkan utom predikan emot denna vidskepelse tillgrip, voro att sätta utöfvarena däraf i »stocken» för kyrkodörren samt att utesluta dem från sakramenten. Så vittnar åtminstone ett domkapitlets i Uppsala protokoll af den 10 juli 1644.

Bland uppgifter från aflägsnare tid om denna källa må icke heller förbigås ärkebiskop Laurenti Petri bref till biskop Olavus Nicolai i Strängnäs af den 5 augusti 1568. Ärkebiskopen angriper i denna skrifvelse ej blott den vid Eskils källa vid Strängnäs utöfvade källkulten utan nämner ock åtskilliga andra kultkällor, däribland Svingarns »Thet är väl intet uthan — —, at icke mycket sådant vidskeppeligit afguderi mångstedes vidh källorne i Riket föröfves, såsom vidh Swinnegarns källa här i Upland, therest the som oftast mycken penning uphemte, som varder thit lagdt medh mycken ceremonie, af them, som resa lång vägh — —»¹

Vi finna således, att penningoffer till källorna vankades i rikt mått redan under medeltiden, och ej minst till källan i Svingarn.

Den landtliche D. Haraldus, som icke anlitade »höga öfverhetens assistents», utan endast predikade så godt han förstod, visade sig

¹ Scriptores rerum svecic. D. 2, 1828, s. 404.

här i själfva verket vara en bättre kännare af människosinnet än själfva Rikscancellarius och Archiepiscopus i spetsen för sitt kapitel. — Att den »höga öfverheten» med sin polismakt, ja, icke ens genom sättandet i stock eller exkommunikationen förmådde »abolera» afguderiet bevisas bäst af hvad jag nu går att berätta.

Äfven om den af magien signade skopan och andra föremål, hvarvid vantron fästade sig, aflägsnats, så var källan fortfarande kvar, och kring den frodades vidskepelsen ännu efter både ett och två hundra år.

Ägarena af Husby gård, å hvilken källan var belägen, rönte naturligtvis åtskilligt obehag och ohägn af den väldiga folksamlingen på trefaldighetsaftonen. Från dem gjordes därför vid flera tillfällen kraftiga försök att få oväsendet aflägsnadt. En bland dessa, en assessor Frunk, hänvände sig på 1830-talet upprepade gånger till myndigheterna för att få källan igentäppt och förstörd, hvarvid han anförde både religiösa och privaträttsliga skäl för sin anhållan. Denna ledde dock icke till af honom åsyftadt mål, men gaf anledning till en för oss intressant utredning af myndigheterna. — Genom landshöfdingämbetet få vi så veta, att källan trefaldighetsaftonen 1832 besökts af »några tusende personer», samt att Frunk året förut försökt igenstena henne, men utan resultat. Om så åter skulle ske, hade man att befara våldsamheter å menighetens sida — menar nämnda ämbete. — Af större intresse är naturligtvis det yttrande, *Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien* på landshöfdingämbetets begäran afgaf om, huruvida källan såsom historiskt minnesmärke borde bibehållas. Den undersökning, som från detta håll företogs, gaf följande vid handen:

att »Svingarns, äfven så kallade Svinegards, samt St Sigfrids och Heliga Kors källa, varit ryktbar redan under katolska tiden»;

att »därstädes från samma tid ett upprest ovanligen stort Crusifix af trä, äfven efter Reformationen, kvarstått till den 23 jan. 1544»;

att »det är uppgifvet», att denna källa »i Påfvedömet skulle årligen vid korsmessetiden¹ blifvit besökt af mångom, äfven från fjär-

¹ Den 3 maj.

ran land, hvilka besökande där gjorde stora offer och gåfvor, så att Svingarns kyrka skall blifvit därför uppförd»;

att offerstocken ännu år 1741 där uppvisades;

att källan en gång »år 1608, enligt grefvinnan af Haga, Fru Cecilias befallning blifvit igenfyld, men följande dagen befunnits från den hopstaplade stenen fullkomligen befriad och åter rensad»;

att samma källa i en år 1650 utgifven och år 1726 af en häfdatecknare utomlands omtryckt beskrifning öfver Sverige nämnes i ordningen den andra bland Upplands 3:ne namnkunniga källor; samt

att en teckning däröfver upptages i grefve Dahlbergs inom- och utomlands bekanta verk »Suecia Antiqua et Hodierna». — Af dessa skäl ansåg akademien, att källan borde bibehållas.¹ En ledamot, professor Berzelius, var af annan mening, som han i ett särskildt, skriftligt anförande motiverar. Därur må endast antecknas hans utsago, att källans vatten enligt allmogens vidskepliga föreställning »under en viss natt af året» förmådde bota flerahanda sjukdomar.

Det befintliga konceptet till akademiens protokoll anför enligt Messenius,² att det stora och märkeliga krucifix, som under den katolska tiden upprests vid källan — kanske för att ersätta någon hednisk bild därstädes eller i hvarje fall för att gifva den hedniska under- och offerkällan en kristlig karaktär samt stämma till liflig offervillighet — att detta krucifix blifvit på föranstaltande af ärkebiskopen fördt till Uppsala och där brändt. — Domkapitelsprotokollet af 1643 och den Frunkska proceduren omkring 200 år därefter visa, med hvilken effekt dylika medel verka.

Ännu så sent som omkring 1840 företedde lifvet omkring källan en trefaldighetsafton följande utseende. Ett ögonvittne, en kvinna, berättade sålunda för mig. På den stora ängen invid källan böljade en människoskara på flera tusen personer, och där sågos vagn vid vagn, häst vid häst, stånd vid stånd å ömse sidor om platsen närmast källan. Musik och dans saknades icke heller. Allt liknade en stor marknad. — På bägge sidor om källans rännil voro *löfruskor*

¹ Se K. Vitterh. Hist. och Antiqvitets Akademiens protokoll den 2 maj 1832. § 101.

² Scandia, lib. XV: 114.

parvis placerade, och hon trodde omkring sex par. En karaktäristisk likhet med klädseln vid till exempel Fröjdeborgs källa.

I solgången skulle man begagna sig af källans underbara kraft. Alla skulle dricka af dess vatten; men man fick också bevittna, huru karlar, som voro krymplingar eller sjuka, klädde af sig alldeles nakna, kröpo ned och lade sig i ränniln, där löfruskorna stodo, insmorde sig med leran, vältrade sig i vattnet och tvådde sig, hvilket såväl de själfva som det omgifvande folket funno helt naturligt. Alltså samma tillvägagångssätt som för 200 år sedan. — Några kvinnor synas dock icke vid denna senare tidpunkt hafva på detta sätt badat sig. Antagligen använde de det vatten och lera, som hämtades upp från platsen.

En annan gammal kvinna berättade mig följande »under», och var hennes uppfattning, att detsamma upprepades hvarje år. Kl. omkring 11 f. m. hade hon besökt källan, då hon sett, att den »började bli litet våt; på kvällen å trefaldighetsaftonen gaf hon rikligt». Den förklaring hon gaf af detta fenomen var, att källan behöfde hvila sig och spara, enär hon på kvällen skulle dela med sig åt hundratals människor. — Det märkeliga besöket skulle skett för omkring 40 år sedan.

En liknande berättelse hörde jag i sommar af en åttioåring i Ytter-Enhörna, hvilken någon gång mellan åren 1854 och 1860 besökt samma källa för att blifva botad från allmänt svaghetstillstånd. Då hon på eftermiddagen anlände, var källan »nästan torr»; men »när de begynte ösa af vattnet, flödade det öfver». Vattnet var »mycket kallt» och »kändes så besynnerligt». — Hennes något äldre systers mycket mera nyktra mening om källans uttorkande före den högtidliga aftonen var, att de, som skötte källan, hade något knep med densamma, så att hon kunde afstängas eller vattnet bortledas, tills det syntes dem lägligt att släppa på flödet. — Den gamla kvinnan talade om, att äfven vid hennes besök en karl klädt af sig helt och hållet samt badat i ränniln, men ingen enda ens bland den myckna ungdomen hade gycklat därmed.

Ännu i dag är Svingarnskällan icke öfvergifven. Ej vet jag, om å Ingeborg ännu förvaras de många kryckor och käppar, som

botade stackare lära hafva lämnat kvar; men ägaren af stället har berättat mig, att nämnda afton ännu kunna samlas där omkring 500 personer för att antingen dricka och dansa eller lyssna till de predikningar, som nu pläga hållas, hvarigenom den gamla vidskepelsen ställes i sitt rätta ljus, på samma gång där talas om det »eviga lifvets vatten». Icke ens detta är något nytt, fastän den gamle predikanten Dr. Haraldus kanske är glömd. Men äfven i ett annat afseende har det blifvit vid det gamla, fastän skaran på detta håll ännu mer smultit i hop — en hel del människor kommer dit till och med långväga ifrån i afsikt att för egen del eller sina sjukas få med sig något af vattnet eller leran. Senast för ett par år sedan hafva dessa undermedel på den aftonen hämtats till en af sela-socknarna — Svingarn måtte vara kraftigare än både Fröjdeborgs och Viggeby källor.